

Monok István

Azonosságok és különbségek három nyugat-magyarországi város XVI–XVII. századi olvasmányáiban (Ruszt, Sopron, Kőszeg)

Előzetes megjegyzések

A magyar művelődéstörténetírás és a szorosabb értelemben vett könyvtártörténet-írás, a XVI-XVII. századi magyarországi könyv-, könyvtár- és olvasmánytörténetet hajlamos a *Bibliotheca Corviniana* magaslátáról szemlélni. Korvin Mátyás budai gyűjteménye ugyan méltán érdemelte ki a kortársak csodálatát, az utókor elismerését, ám az elmúlt 15-20 év magyar művelődéstörténeti kutatásai meggyőzően bizonyították, hogy a *Bibliotheca Corviniana* és általában a Mátyás-kori kulturális élet (építészet, képzőművészet, írott kultúra és annak fogyasztása: az olvasás) nem előzmények nélküli, s később sem tűnik el olyan mértékben, ahogy azt Magyarország XVI. századi története indokolhatná. A magyarországi humanizmus korszaka nem szűkül csupán a XV. század második felére, hiszen például I. Lajos király pécsi (1367), Zsigmond császár két óbudai (1395, 1410) egyetemalapítása sem lett volna megvalósítható egy művelődésileg teljesen légiüres térben; a Zsigmond-kor (1387-1437) ilyen szempontú újra- (és fel-) értékelése most napjainkban is tart.

A Hunyadi Mátyás halála utáni két évszázad történetének modern feldolgozása immár hozzáférhető, az Erdélyi Fejedelemség külön monográfiát is kapott, ám a nemrég megjelent *Magyar könyvtártörténet* nem követte ezek szemléletváltását: „a fegyverek közt hallgatnak a múzsák” minden bizonnyal sok igazságot is hordozó jelszavának hangoztatásával lényegében lemondott arról, hogy kritikailag foglalkozzon a hetvenes-nyolcvanas években feltárt hatalmas forrásanyaggal.

Mostani dolgozatunkban, mondandónkat a XVI-XVII. századra korlátozva a magánkönyvtárak egy szűk körének a történetét abból a szempontból szeretnénk vázlatosan bemutatni, ahogyan a rájuk vonatkozó dokumentumok feltárása történt; azaz az európai szellemi áramlatok magyarországi recepciója szempontjából.*

* Megkíséreltünk rövid összefoglalást adni a korszak művelődési intézmény- és feltételrendszeréről, kiemelve azokat az elemeket, amelyek

A XVI. századi Magyarország művelődési intézményei

Jóllehet a politikatörténet nagy dátumai általában nem tekinthetők művelődéstörténeti korszakhatárnak is, a Mohácsi vész (1526), illetve Buda török kézre kerülése (1541) a magyarországi művelődés történetében alapvető változásokat hozott.

(1) Megszűnt a királyi udvar

Ezzel elveszett az a kultúraszervező erő, amely anyagi súlyánál, nemzetközi vonzerejénél fogva – egy kultúrapártoló király esetén – meghatározó volt az országban (lásd Korvin Mátyás példáját). Ezt a szerepet a század közepére kialakuló főúri udvar-láncolat veszi át. Csak néhány kiemelkedő példát említenék (ezek egyben egy-egy nagyobb magánkönyvtárat is jeleznek): a Zrínyiek udvara Ozalyban, a Batthyányak Németújváron, a Nádasdyak Sárváron, a Thurzók Biccscén, a Perényiek, majd a Rákócziak Sárospatakon. Fontos kiemelni, hogy Erdélyben egészen másképpen alakult a helyzet: a Budáról távozni kényszerült királyi udvar maradványa Gyulafehérváron telepedett le (1541), feleslegessé téve itt az eddig működő vajdai intézményt és udvart. Az erdélyi katolikus püspökség javainak szekularizálása (1551) azt is jelentette, hogy az erdélyi fejedelem udvara a XVI-XVII. században tulajdonképpen három udvar anyagi erejét tartotta egy kézben. Ez a kiemelkedő gazdagság – a Királyi Magyarországhoz képest is jóval szegényebb erdélyi környezetben – lesz majd egyik oka annak, hogy a fejedelmi udvar szellemi arculata, ízlése csaknem abszolút mértékben befolyásolja az erdélyi művelődést. Erdélyben – a királyi területekhez hasonlóan – a művelődés szervezésében való főúri szerepvállalás szintén egy történelmi-politikai tragédia, Gyulafehérvár török-tatár felégetése (1658) után figyelhető meg. Ekkoriban alakult ki az udvarok sora: pl. a Bethlenké Keresden, a Telekiké Gernyeszegen, az Apaffiaké Radnóton.

A főnemesi udvarok mellett a városok vállalták a magyarországi kulturális élet szervezését. S mivel ezek a városok csaknem teljesen protestánssá váltak, a városi hatóságok a katolikus egyház javainak szekularizálásával jelentős vagyona tettek szert. Az elkobzott világi és szerzetesi egyházak könyvtárai lettek alapjaivá a helyi protestáns iskolai gyűjteményeknek, s helyenként – a

szerintünk feltétlenül fontosak lehetnek egy, a magyar történelmet nem, vagy csak vázlatosan ismerő számára. Irodalomjegyzékünket is úgy alakítottuk ki, hogy az a források kiadásait, illetve a magyarul nem tudók számára hozzáférhető, dolgozatunk tárgyára vonatkozó feldolgozásokat rögzítse.

XVII. század folyamán az európai fejlődéssel párhuzamosan – a nyilvános városi könyvtáraknak is. A XVII. században a városok már képesek voltak eltartani egy-egy nyomdászt is, s rengeteg dokumentum tanúskodik a városi magisztrátusok patrónusi tevékenységéről. Gyakran a patrónus főúr a városi tanáccsal karöltve gyakorolta áldásos kultúrapártoló és kultúraszervező tevékenységét, mint azt klasszikusan Thurzó György nádor és Lócse város, vagy Bethlen Gábor és Szatmár, illetve I. Rákóczi György és Szászváros esete mutatja.

(2) Felborult a katolikus egyház szervezeti rendje

A mohácsi csatamezőn meghalt a magyarországi főpapság (érsekek, püspökök és apátok) kétharmada. A török elfoglalta az ország egyharmadát Erdélyben, mint már említettem, szekularizálták a püspökség javait. Az országnak ez a része, a török hódoltságához hasonlóan missziós területnek számított, s csak a ferencesek, illetve majd a XVII. században a jezsuiták tevékenykedtek itt. Az itt maradt világi alsópapság vagy protestánsná vagy (a hierarchia ellenőrző és védőereje híján) teljesen erőtlenné vált. A Királyi Magyarország területére zsúfolódott a – nagyobb részét csak címviselésében – főpapi társadalom. Ők hozták létre Pozsony és Nagyszombat városában azt az intézményrendszert, amelyre támaszkodva később a XVII. században sikeresen tudott szembeszállni az addigra már többségi protestáns egyházakkal. A török előrenyomulása miatt a szerzetes papságnak is nagyok voltak a veszteségei, de ennél jelentősebb az a tény, hogy a magyarországi városok többsége gyakorlatilag két évtized alatt protestánsná lett, s elkergették a szerzetesi közösségeket. Majd a török kiűzésével vált csak lehetővé, hogy a katolikus egyház újraszervezze hierarchiáját, de ez már túlnyúlik a most tárgyalt korszakon.

(3) A reformáció terjedése

Feltételei – mondhatni – ideálisak voltak: a katolikus egyház hierarchiája összeomlott. A jelentősebb városok lakossága ugyanis csaknem teljesen német volt, s ezek körében a lutheránus vallás szinte egyik napról a másikra terjedt el. A magyar nemesség pedig – részben a katolikus Habsburgokkal való szembenállása kifejezéséeként is – az új hitet választotta. A XVI. század végére a magyarországi területek lakossága túlnyomórészt valamelyik protestáns egyházhoz tartozott. Létrejött ezen egyházak saját szervezeti rendje, kiépült a protestáns iskolai hálózat. Felsőfokú iskolát azonban nem tudtak létrehozni, így a külföldi egyetemek látogatása hatalmas lendületet vett. (Az

ellenreformáció első hullámában, a század végén alapítanak majd egyetemet Kolozsváron a jezsuiták, de ennek működése sem lehetett folyamatos: 1579-1603). Az első máig is működő hazai egyetemet Pázmány Péter alapította 1635-ben Nagyszombatban. A magánkönyvtárak tartalmi összetétele szempontjából meghatározó jelentőségű volt a magyarországi diákok peregrinációs irányainak változása. A XVI. század legelején a közeli Krakkó, Bécs és Bologna után a szellemiségében Luther és Melanchthon meghatározta wittenbergi universitas látogatása lett az elsődleges cél, majd ennek ortodoxszá válásával a legtöbb studens Heidelbergben tanult. A svájci egyetemek, illetve Odera Frankfurt, Jéna és Rostock mellett a századfordulón alakuló németalföldi egyetemek lettek igazán népszerűek. A Nyugat-Magyarországról induló diákok körében a közeli Bécs és Graz mellett Padova, Wittenberg, Jéna, majd Heidelberg számított népszerűnek.

A XVI. századi magyarországi könyvtár- és olvasmánytörténet forrásai

Ezen dolgozat keretén belül lehetetlen módszeres forrástipológiát felmutatni, csupán röviden említeném meg, hogy az elmúlt 15 évben szervezett, az egész történelmi Magyarország területére kiterjedő kutatás alapvetően kétféle forráscsoportot vett célba: (1) a ma is meglévő könyvanyag kézírásos bejegyzéseit, főként a possessorbejegyzéseket, s az így rekonstruálható magángyűjteményeket; (2) a kézirat-, illetve levéltári forrásanyag feltárását, a könyvek birtoklására, olvasására vonatkozó dokumentumok felmutatását.

Az 1526-1750 közti időszakból ma közel 1500 könyvjegyzék ismert, s ezek csaknem háromnegyede a hagyatéki inventáriumokból került elő. A possessorbejegyzések kutatása segítségével pedig több olyan kiemelkedően fontos írott munkássággal rendelkező személy olvasmányaiiba tudunk bepillantani, mint Dudith András, Oláh Miklós vagy az erdélyi lutheránus superintendensek sora.

Polgári könyvtárak

A dokumentumok ismertségének számát tekintve a legkedvezőbb helyzetben a polgári könyvtárak vannak. Az ország valamennyi földrajzi egysége (a Török Hódoltság kivételével) képviselteti magát: az erdélyi szász lutheránus városok (Brassó, Nagyszében, Beszterce, Kolozsvár); a felvidéki, vallásilag és etnikailag vegyes lakosságú Kassa, a lutheránus Lőcse, Besztercebánya, Selmecebánya; továbbá az osztrák-német Sopron gazdag

forrásanyagot kínálnak. Fontos azonban kiemelni, hogy a XVI. század végéig egyetlen olyan polgár könyvhagyatékát sem ismerjük, aki nem német volt, és az ismert tulajdonosok valamennyien lutheránusok voltak. Kivételnek számítanak természetesen a polgári származású lelkészek vagy tanítók. A XVII. században ez az etnikai összetétel heterogénebbé vált, a többség azonban csaknem mindenütt német maradt.

A XVI. század egyetlen magyarországi könyvkereskedői katalógusa – amely voltaképpen hagyatéki leltár – pontos keresztmetszetét adja a korabeli polgárság olvasmányanyagának (Hans Gallen, 1583, Kassa, 604 tétel). Ez a kép konkretizálódik a polgárhagyatékok könyves tételeiben: az 5-30 kötetes gyűjtemények magját a napi vallásgyakorlattal kapcsolatos kötetek, illetve a helyi iskolai tankönyvek adják. Eszerint egyébként tipizálni lehet egy-egy város olvasmányanyagát: például Nyugat-Magyarországon szinte mindenkinek más imádságos és énekes könyve volt, mint Erdélyben. Ugyanígy jellemző, hogy például Besztercén mindenkinek van Terentiusa, mert a helyi iskolában azt használták szöveggyűjteménynek a grammatika órákon.

Tanulságosak a nagyobb polgári gyűjtemények. Ezek a főként jogász-, tanácsai tisztségviselő-, patikus-, és orvos-hagyatékok az olvasmányanyag laicizálódása irányába mutató határozott tendenciát jeleznek. A század végére a szakkönyvek egy-egy mesterember polcán is (pl. bányászat) megjelennek, s ugyanígy a szórakoztató olvasmányok is. Ilyen szempontból két selmecbányai könyvtár figyelemre méltó: Johann Haunoldé (1595: 344 tétel), aki a helyi iskola rektora volt, majd várkapitány lett; és Matthias Moldneré (1595: 100 tétel), akit a város egyik tanácsosaként ismerünk.

A Nyugat-Magyarországról előkerült, könyvjegyzéket tartalmazó hagyatéki leltárak elégséges alapot szolgáltatnak arra, hogy az egyes városok polgárainak olvasmányanyagát összehasonlítsuk. Emlékeztetőül tehát, Kőszegről 22, Rusztról 21, Sopronból 135, s végül Kismartonból 1 ilyen forrástípusból származó könyvjegyzékünk maradt fenn. Összehasonlításként néhány adat az ország más területeiről, ahol a programszerű kutatást már befejeztük: Beszterce: 78; Kolozsvár: 32; Kassa: 69; Lócse: 71; Besztercebánya: 113; Körmöcbánya: 32; Selmecbánya: 73 könyvjegyzék.

A könyvanyag tematikus összetétele

Magyarországról részletes elemzés csak a felvidéki bányavárosok és Sopron könyvkultúrájáról áll rendelkezésre. Kőszegről, Kassáról és az erdélyi szász

közösségekről átfogó képet kapunk a kisebb tanulmányokból. Az egyes hazai városok olvasmányműveltségének kutatói (Viliam Cicaj, Farkas Gábor, Grüll Tibor, Kokas Károly, a fiatal kutató generációból), csakúgy, mint az európai polgárközségek olvasmányainak vallatói, a saját maguk által kialakított tematikus csoportokat hasonlították össze, arányították egymáshoz. Nem létezik egyetlen, nemzetközileg kialakított és elfogadott tárgyszórendszer. Ezek a tematikus besorolások nagyjából a korabeli katalógusok csoportosítását követik, de meg kell jegyeznünk, hogy sehol sem találtunk példát arra, hogy a klasszikus auktorokat ne önálló csoportba sorolták volna, jóllehet elvileg ezek a művek is sorolódhatnak tényleges tematikai (történelmi, filozófiai stb.) csoportjukba. Mostani összehasonlításunkban az eddig alkalmazott csoportosításokat nem követjük, hanem a három kiválasztott városban (Sopron, Kőszeg, Ruszt) ránk maradt hagyatéki inventáriumokban szereplő könyvjegyzékeket a teológiai, a filozófiai, a történetfilozófiai és a politikaelméleti szerzőkre koncentráltan elemezzük. Próbáljuk ezen a forrásanyagon ellenőrizni azt a modern történeti összefoglalásokban egyre gyakrabban megfogalmazott tételt, miszerint a XVI. század a laicizálódó évszázad, míg a XVII. század második harmadától egy határozott „visszateologizálódási folyamat” figyelhető meg. Erre az eredményre jutott például Péter Katalin, aki a Magyarországon nyomtatásban megjelent könyvanyagot tematikusan vizsgálta.

Természetesen nem állítjuk azt, hogy például a klasszikus auktorok, a grammatikai vagy rétorikai munkák gyakoriságának összehasonlítása felesleges volna, s nem rejt magában tanulságokat. Grüll Tibor a kassai és soproni olvasmányanyagban előforduló római és görög szerzők vizsgálatával rámutat feltűnő különbségekre: Kassán arányaiban több az antik szerző, a görögök közül Homeros és Platon gyakoribb, s ők Sopronban alig vagy egyáltalán nem fordulnak elő. Míg Kassán Ovidius előfordulása a gyakoribb, Sopronban Vergiliusé. Ugyanitt Cicero, Terentius Caesar és Tacitus a nagyobb arányú, Kassán Livius a kedveltebb. Ezek valóban érdekes megfigyelések, ám sokkal fontosabbnak tartjuk, hogy annak ellenére, hogy Kőszegen a kedvelt (iskolában tanított) antik szerzők előfordulási arányai harmonizálnak a sopronival, mégis inkább Kőszeg a Kassa-típusú város: feltűnő ugyanis, hogy amíg Sopronban (s a sajnos még ezidáig csak 1662-től felmért) Ruszton az antik auktorok kikopnak a jegyzékekről, Kassán és Kőszegen megmaradnak. Számunkra e jelenség magyarázata az, hogy Sopron és kis mértékben Ruszt polgárai a XVII. század utolsó harmadában már nem antik történeteket, historikusokat, morális üzenetekben gazdag elmélkedéseket vettek kézbe szórakoztató olvasmányul, hanem – mint e kérdéskörtől függetlenül Grüll Tibor is regisztrálja – Sebastian Brandt két évszázadon át töretlen népszerűségű *Narrenschiff*-jét, Aegidius Albertinus *Narrenherz*-ét, a

Faust-történet feldolgozásait, a spanyol *Amadis-regényt* németül, ritkán Rabelais-t, vagy már a megjelenésével egyidőben a *Simplicissimus*-t. Az antik auktorok visszaszorultak az iskolai használatba, illetve – tulajdonosa válogatja – a jobb, friss interpretációjú volt meg.

Sopronban egyértelműen kitűnik, hogy a XVII. század vége felé, csaknem szakmától függetlenül, a földrajzi munkák is bekerültek a bibliotékákba. A tulajdonosok közel egynegyede birtokolt ilyen könyveket. Népszerű itt is az európai bestseller, az Elsevirek *Respublica* sorozata. Természetesen különbség van aközött, ha ezek a zsebkönyvek csupa történeti munka társaságában vannak (Kőszegen így a gyakoribb), vagy ha útleírások (Johannes Magiser, Martin Zeiller stb.), illetve Philippus Cluverus geográfiai bevezetése mellett. Érdekes jelenség, hogy a soproni polgárok könyvespolcain – bár a földrajzi művek aránya viszonylagosan nagy – asztronómiai munka alig volt, köszönhetően talán az itt lakók realistább életszemléletének. Az az arány is tipikus, mely – az összes soproni gyűjteményt tekintve, az ott található – csillagászati és botanikai kötetek között fennáll: húsz alatt vannak a csillagászatiak, közel harminc a botanikaiak száma. Ebbe a csoportba természetesen Dioscorides Pedianos különböző kiadásai éppúgy beleértendők, mint a kortárs füvészkönyvek, vagy éppen Clusiusnak a pannóniai gombákról írt munkája.

A matematikai, a fizikai és a kémiai szakmunka még kevés, de a XVIII. század elejére kimutatható arányban jelen volt, a világiasodás korlátait jelzi azonban az is, hogy a szakácskönyvek (ha megemlítik az összeírók) még Sopronban is kivétel nélkül mind kéziratosak. Igaz, kockajátékról és sakkról szóló könyv is előfordult egy-egy hagyatékban.

Eddigi összehasonlításunkban mindig Sopronról és Kőszegről beszéltünk. Ruszt, a sajnálatosan kései (1662 utáni) forrásanyag mellett olyan benyomást kelt az eddigeik szempontjából, hogy ízlésében Sopronhoz lehetett közel, de gazdagságában alulmúlja azt. Az egyes tematikus rétegek arányait majd csak a kutatás befejezése és egy számítógépes feldolgozás után tudjuk pontosan megmondani, de a könyvjegyzékek első olvasata Kőszegtől merőben eltérő.

Az említetteknel karakteresebb különbségek mondhatók el a három városról (s főként Kőszeg másságáról), ha az „elméletibb” tematikai csoportokat vesszük szemügyre. Az, hogy hadtudományi munka kevés volt mindenütt, az a polgárkönyvtár és a nemesi gyűjtemény különbözőségéből ered. Hadászati könyvek olyan emberek könyvtáraiban fordulnak elő, akik a főnemesség környezetében dolgoznak, mint pl. Vitnyédi István soproni ügyvéd.

A jogtudományi művek és törvénygyűjtemények aránya a többi tematikus csoporthoz képest mindenütt viszonylag nagy. Fontos azonban hozzátenni ehhez, hogy ezeket a könyveket a tulajdonosoknak csak kis százaléka birtokolta: az ügyvédek és a szakjogászok mellett csak olyan polgárok, akiket a városi tanács tagjaivá választottak, s így a minimális jogi tájékozottság feltétlenül kellett munkájuk elvégzéséhez. A klasszikus jogtudományi kézikönyv (Justinianus) mellett ennek kortárs kommentárjai, azok német kiadásai (pl. Andreas Berneder *Institutiones-fordítása*) voltak jelen a gyűjteményekben, illetve azon egyetemek jogász professzorainak alapművei, ahová a városok diákjai tanulni jártak. Példaként említhetjük Valentin Forstert, Melanchthon tanítványát, Matthias Wesenbeck ugyancsak wittenbergi jogászt, majd a heidelbergi (előbb padovai) római jogászt, Julius Pacius de Berigát vagy Matthaëus Coler jénai tanárt. A napi joggyakorlathoz nagy segítséget nyújtottak Benedictus Carpzov kézikönyvei. E szempontból – tehát a jogi könyvek jelenléte szempontjából – nem tudunk nagy különbségeket kimutatni a vizsgált városok között.

A történettudományi anyag – minden bizonnyal a forrásanyag elégtelensége miatt tűnik így – Ruszton a szegényebb. A soproni és a kőszegi jegyzékeken az antik történetírók elsősorban mint iskolai tankönyvek vannak jelen. A protestantizmus történetiszemléletét meghatározó alapmunkák is népszerűek voltak, a tulajdonos foglalkozásától szinte függetlenül (Johan Carion, Johannes Sleidanus). Az egyes országok történetét feldolgozó munkák (pl. Sebastian Franck *Krónikája*, Carolus Caraffa bécsi jogász *Germania Sacra*-ja) már a tanárok, a lelkészek és a jogászok könyvtárainak polcait gazdagította. Különösen Ruszton és Sopronban meglepően kevés a Török Birodalomra vonatkozó történeti munka, s nem mondhatók gyakorinak (persze csak arányaikban!) a hazai történelmet érintő históriai könyvek sem.

A XVI-XVII. század fordulóját a magyarországi művelődés történetében mint a késő-humanizmus néhány évtizedét tárgyalja a szakirodalom. Ezt a korszak vezető értelmiségi egyéniségeinek munkássága (főpapságunk kiemelkedő képviselői mellett olyan összetett életművet maguk után hagyókat említhetünk, mint Baranyai Decsi János vagy az európcér Szenci Molnár Albert) és az európai szellemi áramlatok szinte naprakész recepciója is – történelmünkben talán utoljára – bizonyítják. A keresztény újsztoicizmus mint a késő-humanista értelmiség (erkölcs- és politikai) filozófiája, az irénizmus mint a korszak jól képzett vezető, literátor, protestáns papságának egyik fontos teológiai irányzata és a politikai gondolkodás központi áramlata, az

unio christiana jegyében a törökök lehetséges kiűzésének gondolata együtt van jelen a korszak eruditióban élenjáró egyéniségeinek olvasmányjaiban.

Ezt a századfordulót tekintve Rusztot sajnos ki kell hagynunk az összehasonlításból, bár – a XVII. század második felének analógiája alapján – olvasmányműveltségének Sopronhoz való hasonlósága talán megenged néhány óvatos feltételezést.

A történetfilozófia és a politikai elméleti munkák nem tipikusan polgári olvasmányok a korban, s valóban, a századfordulón és a XVII. század elején ritka az ilyen művek előfordulása (Hugo Grotius vagy a tübingeni Christophorus Besoldus munkái). A XVII. század második felére azonban megszorodtak a kortárs politikaelméleti művek, de meg kell jegyeznünk, hogy míg a terület főúri könyvtáraiban (Batthyány, Zrínyi, Nádasdy majd Esterházy) jelentős olasz, francia orientáltság figyelhető meg e témakörben, addig a három város hagyatéki inventáriumában szinte kizárólag német szerzőkkel találkozunk e téren: Georg von Schönborn, Christophorus Cellarius, Georgius Horn, Christophorus Lehmann műveivel. Ha olasz vagy francia szerző nevével találkozunk is, akkor az legtöbbször német, ritkábban latin fordításban szerepel (pl. Traiano Boccalini Tacitus-kommentárjai, mint politikaelméleti traktátusok, Tomasso Campanellának a spanyol monarchiáról írt munkája, vagy Gabriel Nudaeus francia orvos politikai bibliográfiája). Rögtön jelezni kell, hogy a most említett szerzők főként a soproni hagyatéki anyagban fordulnak elő. Kőszeg a XVII. század második felére már példája, s igazolása a már említett, a reteologizálódásról szóló elméletnek. Ruszt is, de merőben más teológiai ízléssel.

A politikai elmélet és az erkölcsfilozófia határán álló könyvek gyakoribbak, mint a tisztán politikaelméleti művek. Antonio Guevara fiktív *Marcus Aurelius-életrajza* tipikusan ilyen mű, s különösen Kőszegen számottevő az előfordulása. Justus Lipsiusnak főként az alattvalók (polgárok) erkölcsstanúul szánt műve és a fejedelmeknek szóló, az uralkodói erényeket rendszerben taglaló munkája is egyaránt népszerű Kőszegen és Sopronban is. Ezek az utóbb említett szerzők azonban a XVII. század második felében Sopronban, s Ruszton sem számottevő jelenlétűek, de a közben jelentős magyar lakossággal gyarapodott Kőszegen viszont igen. A magyar értelmiség körében – különösen Erdélyben – az újsztoicizmus recepciója folyamatos, s hosszan elnyúlik (a XIX. század elején újra lefordítják Lipsiust!). Ez a jelenség is jelzi a folyamatos lemaradást az európai fejlődéstől, s ez az egyes szellemi áramlatok magyarországi befogadásának aszinkronjában majd egyre inkább jelentkezni fog.

A három város olvasmányanyagának különbözősége azonban – minden eddig említett eltérés mellett – leghangúlyosabban a teológiai irodalomban, illetve a napi vallásgyakorlatban használt könyvanyag eltéréseiben ragadható meg.

A régi (Payr Sándor, Zoványi Jenő, Kathona Géza) és a legújabb (Kokas Károly, Bariska István) szakirodalom is rögzíti azt a tényt, hogy a lutheri reformgondolatok először Nyugat-Magyarországon, Sopronban és vidékén tűntek fel. Ugyanakkor a nyugat-magyarországi, de főként a kőszegi, a Kőszeg környéki reformáció történetében a felekezetté válás folyamata, az egyes egyházak intézményesülése lassan ment végbe, a helvét irány csak 1612-ben különült el véglegesen.

A kőszegi olvasmányanyag a XVI-XVII. század fordulóján határozottan heterogén, ahhoz képest, amit Sopronban láthatunk: a helvét szerzők (Zwingli, Bullinger, Beza, Petrus Martyr, Hieronymus Zanchius és néhány németalföldi református) viszonylagosan kevészer fordulnak elő, annál inkább azok a szerzők, akik a száz filippizmust képviselték, nem az éles felekezeti elkülönülést szorgalmazták: Melanchthon mellett tanítványa, a később kálvinistává lett Zacharias Ursinus, David Chytraeus, majd a XVII. században Aegidius Hunnius és Martin Chemnitz. A századvég heidelbergi teológiai áramlata, az irénizmus, ugyancsak gazdagon képviselteti magát: David Paraeus valamennyi munkája, és követői: Abraham Scultetus és Johannes Pitiscus számos könyve ismert volt főleg a tanár, lelkész értelmiség előtt. Mellettük az orthodox lutheranizmus tanai csak kis számú könyvben fordulnak elő: elsősorban Johann Spangenberg, Johann Brenz, Georg Major, Johann Bugenhagen, Georgius Nigrinus, Matthias Flacius Illyricus és Johann Wigand műveiben.

Sopronban feltűnő a lutheránus orthodoxia hangsúlyossága. Itt Luther, Philipp Kegelius, Johannes Habermann, Conrad Dietericus, majd meglepetésre Johann Arndt a sorrend, de rögtön ezután Johann Spangenberg következik, s az első tíz szerző közé csak nehezen fér bele Melanchthon. David Chytraeus, akinek e területen joggal várhatnánk jelenlétét, amellet, hogy Ruszton elő sem fordul a neve, Sopronban az ágostai hitvallás történetével szerepel.

Ruszton Luther, Spangenberg, Selnecker, Aegidius Hunnius, Kegelius és Simon Pauli szerzői sorrend állítható fel. Általában véve is Sopronhoz hasonlóan jellemző a lutheránus orthodoxia túlsúlya.

Külön érdemes néhány szót szólni a korai pictista szerzők jelenlétéről. Sopronban Johann Arndt *Wahres Christenthum*-ja és *Paradeissgartlein*-e fordul elő többször, Kőszegen mesterének, Johann Gerhardtnek nevével is találkozhatunk (ez utóbbi vitapartnere Marcus Fridericus Wendelinus neve sem ismeretlen a hagyatékokban). Balthasar Meisner munkái ugyancsak

Kőszegen a gyakoribbak. A pietizmus ma is legismertebb szerzőivel (Jakob Spener például) nem találkozunk. Ruszton ez a szellemi áramlat gyakorlatilag nincsen jelen.

Összegzésként elmondhatjuk, hogy a ruszti és a soproni orthodox lutheranizmus mellett Kőszegen a protestantizmusnak lényegesen több szellemi áramlatával találkozhatunk, elsősorban is a szász filippizmus és a heidelbergi irénizmus képviselőivel. A XVII. század folyamán a soproni könyvanyag gazdagodása a világibb témakörök irányába tolódott el, a könyvtárak nagyobbak lettek, tematikailag heterogénebbekké váltak. Ruszton ez a tartalmi gyarapodás, nyilván anyagi okokból, nem következett be.

Kőszegen a könyvanyag a XVII. század végére elveszítette frissességét. Természetes módon több ugyan a hungaricum, ez azonban csak a századelő élénk teológiai, vallási csatározásainak emlékét őrizte, s a könyvanyag konzervatívvá vált.

A katolikus szerzők jelenléte – kivéve néhány katolikus hagyatékot – csak jelképes, illetve azok a művek voltak jelen a bibliotékák polcain, amikkel a protestáns szerzők vitába szálltak.

A forrásainkban jelzett egyes könyvtételek azonosítása után elkészítendő statisztika minden bizonnyal pontosabban fogja bemutatni mindazokat a jelenségeket, amelyeket az előbbieken érintettünk. Mégis szükségesnek láttuk az általunk fontosnak vélt tendenciákat a könyvjegyzékek első olvasata után is rögzíteni. A pontos statisztikai adatokkal – reményeink szerint – egy év múlva rendelkezünk, hiszen el kell végeznünk kiegészítő kutatásainkat a ruszti városi levéltári anyagban, továbbá magukat a statisztikai elemzéseket is el kell készítenünk.

IRODALOM

(Források és nem magyar nyelvű szakirodalom)

Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. Sorozatszerkesztő Keserű Bálint:

11. *A magyar könyvkultúra múltjából.* Iványi Béla cikkei és gyűjtése. (Sajtó alá rend. Herner János, Monok István.) Szeged, 1983.

12. *A Dernschwam-könyvtár.* Egy magyarországi humanista könyvjegyzéke. (Kiad. Berlász Jenő.) Szeged, 1984.

12/2. *A Zsámboky-könyvtár katalógusa.* Gulyás Pál olvasatában. Szeged, 1992.

- 12/3. *Dudith András könyvtára*. Sajtó alá rend. Jankovics József, Monok István. Szeged, 1993.
13. *Magyarországi magánkönyvtárak. I. (1533-1657)*. Sajtó alá rend. Varga András. Budapest-Szeged, 1986.
- 13/2. *Magyarországi magánkönyvtárak. II. (1580-1721)*. Sajtó alá rend. Farkas Gábor, Katona Tünde, Latzkovits Miklós, Varga András. Szeged, 1992.
14. *Partiumi könyvesházak 1621-1730. Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah*. Szerk. Monok István, Varga András. Budapest-Szeged, 1988.
15. *Kassa város olvassmányai. 1562-1731*. Sajtó alá rend. Gácsi Hedvig, Farkas Gábor, Keveházi Katalin, Lázár István Dávid, Monok István, Németh Noémi. Szeged, 1990.
- 16/1. *Erdélyi könyvesházak I. Jakó Klára: Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója (1579-1604)*. Szeged, 1991.
- 16/2. *Erdélyi könyvesházak II. Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely*. Sajtó alá rend. Monok István, Németh Noémi, Tonk Sándor. Szeged, 1991.
- 17/1. *Jezsuita könyvtárak Magyarországon 1711-ig. Kassa, Pozsony, Sárospatak, Turóc, Ungvár*. Szerk. Monok István, Varga András. Szeged, 1990.
- 18/1. *Lesestoffe in West-Ungarn. I. Ödenburg*. Hrsg. von Tibor Grill, Katalin Keveházi, József László Kovács, István Monok, Péter Ötvös, Katalin G. Szende. Szeged, 1994.
- Balázs, Mihály: *Einleitung*. In: *Bibliotheca Dissidentium. Répertoire des non-conformistes religieux des seizième et dix-septième siècles*. Éd. par. André Séquenney. Tom. XII. Baden-Baden, 1990. (*Bibliotheca Bibliographica Aureliana*. CXXI.)
- Barlay, Ö. Szabolcs: *Boldizsár Batthyány und sein Humanisten-Kreis*. *Magyar Könyvszemle*, 1979. 231-251.
- Berlász, Jenő: *Die Entstehung der ungarischen Bibliothekskultur im 16-17. Jahrhundert*. *Magyar Könyvszemle*, 1974. 14-28.

- Costil, Pierre: *André Dudith. Humaniste hongrois. 1533-1589. Sa vie, son oeuvre et ses manuscrits grecs.* Paris, 1935.
- Csapodi, Csaba: *Ungarische Bibliotheksgeschichte. Vom Mittelalter bis zum Frieden von Szatmár (1711)* In: Gutenberg Jahrbuch 1984. 332-357.
- Dankanits, Ádám: *Lesestoffe des 16. Jahrhunderts in Siebenbürgen.* Bearb. der deutschen Ausgabe von Gustav Gündisch. Bukarest, 1982.
- Farkas Gábor: *A 16-17. századi polgári könyvtárak típusai.* Magyar Könyvszemle 1992. 100-121.
- Grüll Tibor: *Könyv és könyvtár a XVI-XVII. századi Sopronban.* (Buch- und Bibliothekswesen in Ödenburg in dem 16. und 17. Jahrhundert.) Szeged, 1994. (Olvasmánytörténeti Dolgozatok VI.) – előkészületben
- Gulyás, Pál: *Sámboky János könyvtára.* – Bibliotheca Joannis Sambuci. Budapest, 1941.
- Gündisch, Gustav: *Aus Geschichte und Kultur der Siebenbürger Sachsen. Ausgewählte Aufsätze und Berichte.* Köln-Wien, 1987, Böhlau. (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens. 14.)
- Keveházi, Katalin: *Aufarbeitung und Publikation von ungarischen Bücherverzeichnissen aus der Zeit vom 16. bis 18. Jahrhundert.* Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte. 1985. 68-77.
- Klanciczay, Tibor: *Les intellectuels dans un pays sans universités (Hongrie: XVIIe siècle).* In: *Intellectuels français, intellectuels hongrois.* Ed. par Béla Köpeczi. Budapest, Paris, 1985. 99-109.
- Klanciczay, Tibor: *Réforme et transformation culturelles en Hongrie.* In: *Les réformes enracinement socio-culturel. XXVe colloque international d'études humanistes* Tours, 1-13. juillet 1982. Etudes réunies par Bernard Chevalier, Robert Sauzet. Paris, 1982.
- Kokas Károly: *Könyv és könyvtár a XVI-XVII. századi Kőszegen.* Szeged, 1991. (Olvasmánytörténeti Dolgozatok III.)
- Könyvtártörténeti Füzetek I-VII. Könyvjegyzékek bibliográfiája.*
Sorozatszerkesztő: Monok István.
- Kurze Geschichte Siebenbürgens.* Hrsg. von Béla Köpeczi. Budapest, 1990.
- Soltész, Elisabeth: *Über die gesellschaftliche Funktion des Buches in Ungarn.* In: *Beiträge zur Geschichte des Buches und seiner Funktion in*

der Gesellschaft. Festschrift für Hans Widmann zum 65. Geburtstag am
28. März 1973. Stuttgart, 1974. 268-279.